

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2022)

Muhammet NALBAT
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
m.nalbat@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2412-7650>

Kahve Hakkında Yazılmış Manzum Bir Fetva Örneği

A Sample of Fatwa in Verse Written About Coffee

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 18.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 21.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2022

Atıf/Citation

Nalbat, M. (2022). Kahve Hakkında Yazılmış Manzum Bir Fetva Örneği . *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 682-706. <https://doi.org/10.34083/akaded.1145258>

Nalbat, M. (2022). A Sample of Fatwa in Verse Written About Coffee. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (2), 682-706. <https://doi.org/10.34083/akaded.1145258>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Osmanlı toplumu kahve ile 16. yüzyılda tanışmıştır. Bu tanışma, uzun sürecek dinî ve toplumsal bir tartışmanın başlangıcı olmuştur. Osmanlı din âlimleri arasında, haram ya da helal kabul edilmesi noktasında uzun süre tartışılan kahve, bu yönüyle manzum fetvalara da konu olmuştur. Bu makalede, kahve hakkında yazılmış manzum bir fetva örneği incelenmiştir. Müellifi tam olarak tespit edilemeyen ancak Osmanlı ulemasının kahveye bakışını yansıtan bu manzume, manzum fetva geleneği içinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Kahve hakkında genel bir bilginin verildiği “Giriş” bölümünden sonra makalenin “1. Bölüm”ünde, kahvenin Osmanlı toplumuna girişi ve ulemanın kahveye verdiği tepkiler irdelenmiştir. “2. Bölüm”de, Klasik Türk edebiyatı bağlamında manzum fetva geleneği genel hatları ile ele alınmıştır. Makalenin “3. Bölüm”ünde, bu yazıya konu olan Manzum Kahve Fetvası’nın yer aldığı yazma tanıtılmıştır. Daha sonraki bölümde, Manzum Kahve Fetvası, şekil ve muhteva bakımından incelenmiştir. Makalenin son bölümünde ise söz konusu fetvanın transkripsiyonlu metnine yer verilmiştir. Böylece kahve hakkında yazılmış bu manzum fetva örneği, araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, kahve, fetva, manzum.

Abstract

Ottoman society was introduced to coffee in the 16th century. This meeting was the beginning of a long religious and social debate. Coffee, which was discussed for a long time among Ottoman religious scholars on the point of regarding coffee as haram or halal, was also the subject of verse fatwas in this respect. In this article, an example of a verse fatwa written about coffee was examined. This verse, the author of which cannot be determined exactly, but which reflects the Ottoman ulama’s view of coffee, was evaluated by considering it within the tradition of the verse fatwa. After the “Introduction” section where a general information about coffee is given, in “Chapter 1” of the article, the introduction of coffee to Ottoman society and the reactions of the ulema to coffee were examined. In “Chapter 2”, the verse fatwa tradition in the context of Classical Turkish literature was discussed in general terms. In “Chapter 3” of the article, the manuscript containing the Manzum Kahve Fatwa, which is the subject of this article, was introduced. In the next section, the Manzum Kahve Fatwa was examined in terms of form and content. In the last part of the article, the transcribed text of the fatwa in question was discussed. Thus, this example of a fatwa written about coffee was brought to the attention of researchers.

Keywords: Ottoman, coffee, fatwa, verse.

Giriş

Arapça kökenli bir kelime olan kahve, “içilecek şey, şarap,” manasına gelmektedir (Ayverdi, 2011, s. 605; Devellioğlu, 2012, s. 554; Remzi, 2018, s. 161). Kahve kelimesi, hem bir bitkinin hem de bu bitkide yetişen meyvenin adını karşılamaktadır. Ayrıca söz konusu meyve tanelerinin çekirdeklerinin toz şekline getirilmiş haline ve bu tozun sıcak su ile kaynatılmasıyla elde edilen içeceğe de kahve denir. Kahve olarak bilinen içeceğe bu adın, iştah kesici (kahy) özelliğinden dolayı, ehl-i keyf kimseler tarafından verildiği kaynaklarda geçmektedir (Bostan, 2001, s. 202).

Kahvenin Afrika veya Ortadoğu kökenli olduğu konusunda araştırmacılar arasında bir ittifak vardır.¹ Ancak bir içecek olarak kahvenin ilk nerede ve nasıl kullanıldığına dair farklı rivayetler söz konusudur. Bu rivayetlerin çoğu dinî-tasavvufi bir kaynağa dayanmaktadır.² Kahve ile ilgili rivayetlerden en meşhuru, kahveyi ilk defa içecek şeklinde kullanan ve “kahvecilerin piri” olarak kabul edilen Şeyh Şâzelî'nin başından geçen menkıbevi bir olaydır.³

Önceleri Habeşistan'da yiyecek şeklinde tüketilen kahve, daha sonra Yemen'de, özellikle tasavvuf ehli arasında, dimağa tazelik ve uyanıklık vermesi hasebiyle bir içecek olarak yaygınlaşmış, ardından XVI. yüzyılda diğer İslam beldelerinde; Mekke, Kahire ve İstanbul'da tanınmıştır. Kahvenin daha sonraki yüzyılda (XVII. yüzyılda) ise Avrupa şehirlerinde tanınıp tüketilmeye başladığı bilinmektedir. Doğu'dan Batı'ya yaptığı bu yolculuk, kahvenin zamanla ticari bir mala dönüştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla kahvenin dünya üzerinde bu kadar hızlı yayılmasında sufiler kadar tüccarların da etkili olduğu söylenebilir.

Kahve kelimesinin içerdiği olumsuz anlam (şarap), İslâm dünyasında, âlimler ve tabipler arasında kahvenin tüketimine dair on yıllarca sürecek tartışmaların

¹ Kahve kelimesinin kökeni için bkz. Taştan, Y. K. (2009). Sufi şarabından kapitalist metaya kahvenin öyküsü. *Gazi Akademik Bakış*, 2(4), 53-86. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74000>

² Kahvenin bir içecek olarak nasıl, nerede ve ne zaman kullanıldığına dair rivayetler için şunlara bkz. Demir, E. (2011). Kahve-mistik bir lezzetin küresel bir tutkuya dönüşümünün kısa tarihçesi. Naskali, E. G. (ed.), *Türk Kahvesi Kitabı* (s. 3-24). Kitabevi Yayınları. Ayvazoğlu, B. (2019). *Kahveniz Nasıl Olsun? Türk Kahvesinin Kültür Tarihi*. Kapı Yayınları; Çukurlu, T. (2021). Kahvenâme şiirlerine ek: Derviş Hilmî'nin kahve redifli şiiri. *Edebî Eleştiri Dergisi*, V(I), 233-243. Erişim tarihi: Haziran 15. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1487138>; Odunkıran, F. & Alpaydın, B. (2013). Klasik Türk şiirinde mükeyyefiyat unsuru olarak kahve ve Hikâye-i İcad-ı Kahve-i Yemen. *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, III, 43-80.

³ Bu menkıbe için bkz. Yalap, H. (2017). Klasik Türk edebiyatı ışığında edebiyat ve kültür tarihimizde kahve ve kahvehaneler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6(3), 1907-1930. Erişim tarihi: Haziran 15, 2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/340293>; Çukurlu a.g.e., s. 235; Demir, a.g.e., s. 2; Taştan, a.g.e., s. 73.

nedenlerinden biri olmuştur (Taştan, 2009, s. 55). Bu tartışmalar, kahvenin bazen lehine bazen aleyhine sonuçlansa da, onun dünya üzerindeki etkisini genişletmesine engel olamamıştır.

1. Kahvenin Osmanlı Toplumuna Girişi

Birçok kaynakta kahvenin bir içecek olarak Osmanlı'ya XVI. yüzyılda girdiği kabul edilse de bu konuda farklı rivayetler söz konusudur.⁴ Kâtip Çelebi'nin (1980, s. 39) verdiği bilgiye göre M. 1543 yılında, Tophane Limanı'na, kahve yüklü gemiler yanaşmıştır. Ancak gemilerdeki kahve, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin emriyle döktürülmüştür. Bu hadise kahvenin daha önceki tarihlerde İstanbul'da bilindiğini hatta tüketildiğini göstermektedir. Yani o dönemde Yemen'den gemiler ile yüklü miktarda kahve getirilmesi, onun günlük hayata çoktan mal olduğunu göstermektedir (Ayvazoğlu, 2019, s. 16). Nitekim tarihler 1554'ü gösterdiğinde, İstanbul'da ilk kahvehanenin Halepli Hakem ve Şamlı Şems adlı iki Arap tarafından açıldığı kaynaklarda geçmektedir.⁵ Bu tarihten kısa bir zaman sonra kahvehanelerin İstanbul'un birçok semtinde açılmaya başladığı bilinmektedir.

Kahvenin Osmanlı'da tanınıp rağbet bulması ile birlikte kahvehaneler de özellikle XVI. asrın ikinci yarısından sonra, İstanbul'da önemli sosyal mekânlar haline gelmiştir. Böylece hem kahve hem de kahvehane Türk kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olmaya başlamıştır. Kâtip Çelebi (1969, s. 4), o dönemde açılan kahvehaneler hakkında şunları belirtmektedir:

“Kahvehaneler gâh yasaklandı, gâh açıldı. Böylece birkaç sene sürdü. Hicrî 1000 (1591 - 1592) tarihlerinden sonra yasaklanmasından vazgeçilip her yerde serbestçe içildi, her sokak başında bir kahvehane açıldı. Hikâye anlatanlar, çengiler ile halk işinden gücünden kaldı, iş ve kazanç durdu. Artık padişahdan dilenciye varınca halk, birbirini kesip biçmekle eğlenirdi...”

⁴ Kahvenin Osmanlı'ya giriş tarihi hakkında şu kaynaklara bkz. Arendok C. V. (1997). Kahve. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Bibliyografya Lugati*. Millî Eğitim Basımevi, C. 6, 95-101; Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Türkiye Yayınevi, C. 3, 299; Açıkgöz, N. (1999). *Kahvenâme*. Akçağ Yayınları, XIII-XIV; Katip Çelebi. (1980). *Mizânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*. (Gökyay, Orhan Şaik haz.). MEB Yayınları, 39; Ayvazoğlu, a.g.e., 15-41.

⁵ İstanbul'da açılan ilk kahvehaneler konusunda şu kaynaklara bkz. Danişmaned, a.g.e., s. 299; Bostan, İ. (2001). Kahve. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahve>; Yaşar, A. (2019). Kahvehane. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahvehane>; Karagöz, F. G. (2020). 17. yüzyılda mühimme defterleri ve Ayntâb/Antep şer'îye sicilleri örneklerinde kahvehânelerin kapatılması ve tütün yasaklarının uygulanması. *Hacettepe HFD*, 10(2), 494-554. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://doi.org/10.32957/hacettepehfd.765820>

Bu ifadelerden İstanbul'da kahve ve kahvehanelerin, 1550'li yıllardan yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 30-40 yıl boyunca çokça tartışılan meselelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'un bütün semtlerine yayılan kahvehaneler daha çok "okur-yazar" insanların uğradığı yerler olup bu mekânlarda satranç ve tavra oynanmakla birlikte kitap okuyanlar da bulunmaktaydı (Danişmend, 1971, s. 299).

Kahvenin ve ondan bağımsız olmamak üzere kahvehanelerin İstanbul'da, özellikle ilmiye sınıfı tarafından temkinli bir şekilde karşılanmasının çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Bu sebepler, dinî ve siyasi olmak üzere iki başlık altında incelenebilir:

Dinî sebeplerden ilki, kahvenin kelime anlamının şarap olmasıdır. Nitekim kelimenin bu manası, zamanın din âlimlerini ve şeyhülislamlarını bu içecek hakkında kanaat belirtirken tereddüde düşürmüştür. Din âlimleri, yeni karşılaştıkları bu içecek hakkında fetva verirken acele etmemeyi tercih etmişler; bundan dolayı kahvenin Osmanlı'ya ilk girdiği dönemlerde haram olduğu yönünde fetvalar vererek temkinli davranmışlardır. İkinci dinî sebebi ise kahve çekirdeklerinin iyice siyahlaşana kadar kavrulmasıdır ki bunun sağlığa zarar verebileceği, dolayısıyla ulema tarafından dinen de caiz olmadığı belirtilmektedir (Danişmend, 1971, s. 300). Ayrıca ulema, kahvenin içki kadehi gibi, bir toplulukta elden ele devredilmek suretiyle içilmesinin de ahlaksızlığa sebebiyet verdiğini öne sürmüş ve bu yüzden kahve aleyhine fetvalar vermiştir.

Meseleye siyasi bir zaviyeden bakıldığında ise Osmanlı'da kahveye daha çok kahvehaneler sebebiyle olumsuz bir tavrın geliştirildiği görülmektedir. Bunun sebebi, Türk toplumunda sosyalleşme mekânları kabul edilen kahvehanelerin, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, devlet sohbeti denilen dedikodu ve söylentilerin yayıldığı yerler şeklinde görülmesi ve bu durumun siyasi otoritenin dikkatini çekmesidir (Yaşar, 2019, s. 3).

Kahve aleyhine fetva verenlerin başında dönemin (16. yy.) etkili din adamı Şeyhülislam Ebussuud Efendi gelmektedir.⁶ Ebussuud Efendi'nin kahve ve kahvehaneye karşı aldığı sert tavır, kahve aleyhtarı müftülerin fetvalarına dayanak teşkil etmiştir. Dolayısıyla kahve içmenin haram olduğu yönünde verilen fetvaların da etkisiyle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Eyüp, Galata ve İstanbul kadılarına yollanan hükümlerde kahvehanelerin kapatılması emredilmiştir (Yaşar, 2019, s. 3). Ayrıca III. Murat döneminde, İstanbul'daki birçok kahvehane, özellikle büyük olanlar kapatılmıştır (Ayvazoğlu, 2019, s. 32). Ancak bundan sonra kahve, İstanbul'da seyyar kahvehanelerde tüketilmeye ve revaç bulmaya devam etmiştir.

⁶ Ebussuud Efendi'nin fetvaları hakkında şunlara bkz. Düzenli, P. (2007). *Osmanlı hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve fetvâları*. (Tez No: 211036) [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>; Düzdağ, E. (2012). *Kanuni devri şeyhülislâmı Ebussud Efendi fetvaları*. Kapı Yayınları.

Kahvenin Osmanlı'da XVII. yüzyılda, tekke ve sufilerin temsil ettiği gruplar ile medreseliler arasında tartışılarak ihtilafa sebep olduğu da bilinmektedir. Özellikle tarihte Kadızâdeliler ile Sivâsiler arasında cereyan eden mücadelede, farklı meseleler üzerinden fikrî çatışmalar yaşanmış ve bu çatışmalardan biri de kahve hakkında olmuştur.⁷ Kadızâdelilerden Mehmed Efendi, kahveye karşı olumsuz bir tavır alarak kahve içmenin bid'at ve haram olduğunu belirtmiştir (Çavuşoğlu, 2001, s. 100). Kadızade Mehmed Efendi'nin kahve ve kahvehane hakkındaki fetvaları IV. Murad'ın bu konudaki yasakçı uygulamalarına temel teşkil etmiştir. Buna mukabil Sivâsilerden Abdülmecid Sivâsî, Mehmed Efendi'nin kahve hakkında takındığı aşırı yasakçı tavra cevaben kahvenin haram olmadığını savunmuştur (Akpınar, 2009, s. 114). Söz konusu tartışmanın temelinde kahveden ziyade kahvehanelerin hatta tütün gibi zararlı maddelerin olduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Osmanlı'da, özellikle toplumsal mekânlar olarak kahvehanelerin birçok yaşağa maruz kalması kahveyi de tartışmalı hâle getirmiştir.

Osmanlı'da kahvenin ve kahvehanelerin serüveni inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Devlet tarafından bu konuda alınan bazı kararlar sert olsa da toplumda kahve tüketiminin önü alınamamış, hatta kahve XVII. yüzyılda Osmanlı sarayına bile girmeyi başarmıştır.

2. Osmanlı'da Manzum Fetva Geleneği

Fetva kelimesi Arapça olup “yiğit, genç, delikanlı, güçlü” manasındaki “fetâ”dan türemiştir. Fetva, sözlükte bir hadisenin hükmünü beyan eden veya koyan, daha kısa bir ifade ile güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar manasındadır (Pakalın, 1993, C. 1, s. 615). Fikhi bir terim olan fetva, “*fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm*” (Atar, 1995, s. 486). anlamında kullanılmaktadır. Herhangi bir fikhi konuda fetva isteyen kişiye müsteftî ve ona cevaben hüküm veren kişiye ise müftî (müftü) denilmektedir.

Osmanlıda fetva daha çok müftü ve şeyhülislam tarafından verilmiştir. 16. yüzyıldan sonra, özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemi ile birlikte, fetva işleri kurumsal olarak yürütölmeye başlamıştır. Şeyhülislamlık müessesesine bağlı olan ve başında bir fetva emininin bulunduğu fetvahaneler, halkın fikhi konulardaki suallerine cevap vermiştir (Pakalın, 1993, C.1, S. 621). Daha çok Hanefi mezhebine

⁷ Kadızâdeliler ile Sivâsiler arasındaki mücadele hakkında şu kaynaklara bkz. Akpınar, M. R. (2009). *Kadızâdeliler ve Sivâsiler arasındaki fikhî tartışmalar*. (Tez No: 240373) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>; Durmuş A. (2020). *Osmanlı'da dinî-diyası bir yapılanma olarak kadızâdeliler hareketi*. (Tez No: 626926) [İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>; Gündoğdu, C. (1997). *Abdülmeçid-i Sivâsi hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri*. (Tez No: 63445) [Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>

göre verilen fetvalar, fetva mecmualarında yahut “fetava” adı verilen kitaplarda toplanmıştır. Fetva kitaplarının yazıldıkları devrin toplum yapısını yansıtan mühim bir sosyal ve kültürel kaynak hüviyetinde olduğunu belirtmek gerekmektedir (Eliaçık, 2011, s. 108).

Osmanlıda 16. yüzyıldan sonra, devletin genişlemesine bağlı olarak daha fazla fetva verilmeye başlanmıştır. Osmanlı fetvaları yüz binlerle ifade edilecek kadar çok olup genellikle mensur biçimde kaleme alınmıştır (Eliaçık, 2017, s. 73).

Klasik Türk edebiyatı söz konusu olduğunda nesir (düz yazı) şeklinde kaleme alınması gereken birçok konunun manzum olarak da terennüm edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu manada, Osmanlı’da dinî, hukuki ve tarihî konuların işlendiği manzum birçok eserden yani geniş bir literatürden bahsedilebilir.

Klasik Türk edebiyatında, müelliflerin özellikle dinî konularda manzum eser vermeyi tercih etmelerinin birkaç sebebi vardır. Bunların başında, manzum eserlerin kolay okunması ve ezberlenmesi gelmektedir. Ayrıca klasik Türk edebiyatında nazire yazma ve dolayısıyla manzum eser verme geleneğinin mevcut olması da diğer bir etkindir.⁸

Manzum fetvalar da, klasik Türk edebiyatında manzum söz söyleme geleneğinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Başta tefsir, hadis, fıkıh, tecvid, akâid olmak üzere her türden dinî eserde kullanılan nazmın, Osmanlı sahasında çeşitli konularda verilen fetvâlarda da uygulandığı müşahede edilmektedir” (Eliaçık, 2011, s. 107).

Osmanlı’da özellikle şeyhülislamın XVI. yüzyıldan sonra manzum fetva vermeye başladığı görülmektedir. Bilinen ilk manzum fetvalar Şeyhülislam Ebussuud Efendi’ye ait (Eliaçık, 2016, s. 109) olup ondan sonra gelen şeyhülislamlar da manzum fetva geleneğini devam ettirmişlerdir. Osmanlı’da, tespit edildiği kadarıyla, manzum fetva veren bazı isimleri şöyle sıralayabiliriz: Hoca Sa’deddin Efendi, Muhammed bin Sa’deddin Efendi, Muhammed Bahâî Efendi, Ebû Sa’id Efendi, Bostânzâde Mehmed Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi, Abdülkerim Efendi, Ebû Saîdzâde Feyzullah Efendi, Kemal Paşazâde, Manisa Müftüsü Abdi Efendi, Seyyid Mehmed Rıza.⁹

⁸ Bu konuda bkz. Çelebioğlu, Â. (1998). Eski Türk edebiyatı araştırmaları. *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*. MEB Yayınları; A.S.Levend, A. S. (1972). Dinî edebiyatımızın başlıca ürünleri. *TDAY Belleten*, 20 (1), 35-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/509125>

⁹ Osmanlı’da manzum fetva veren isimler şu çalışmalardan alınmıştır: Eliaçık, M. (2011). Osmanlı’da manzum fetvâ geleneği. *Türkiyat Mecmuası*, 21 (2), 105-145. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/173026>; Eliaçık, M. (2016). Ebussuud Efendi’nin manzum fetvaları. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 11 (15), 105-118. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9933>;

Osmanlı'da bir fetvanın manzum olarak verilmesinin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan ilki ve önemlisi, müsteftinin suali nazmen sormuş olmasıdır. Buna mukabil fetva veren kişi, şeyhülislam yahut müftü, söz konusu suali nazmen cevaplamak durumunda kalmıştır. İkinci sebep ise sual sorulan şeyhülislamın şair kimliğine sahip olmasıdır. Osmanlı'da şeyhülislamın birçoğu az ya da çok şiir ile meşgul olmuştur. Dolayısıyla gelişmiş bir kültür ve sanat ortamında yetişen şeyhülislamın manzum olarak fetva vermeleri gayet tabiidir.

Osmanlıda verilen manzum fetvalar farklı nazım şekilleri ile kaleme alınmıştır. Manzum fetvaların daha çok kıt'a, nazım ve mesnevi şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir (Eliaçık, 2011, s. 125). Bu fetvaların, her ne kadar nazmen verilmiş olsa da, edebî değerlerinin yüksek olduğunu söylemek zordur. Edebî sanatlara fazla yer verilmeyen manzum fetvalarda, söz oyunlarına rastlamak da pek mümkün değildir. Çünkü bu metinler öncelikle fetva işlevini görmekte ve soru soran kişiyi fikhî bir konuda aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Her birisi bir divan şairi olan şeyhülislâmların ve din âlimlerinin kaleme aldığı manzum fetvâlar, klasik Türk edebiyatında müstakil bir tür olarak değerlendirilebilir. Yapılacak yeni çalışmalar ile Türk edebiyatında yazılan manzum fetva sayısının artacağı konusunda şüphe yoktur.

Klasik Türk edebiyatında, kahve hakkında kaleme alınmış meşhur bir manzum fetva örneği söz konusudur. XVI. yüzyılda şeyhülislamlık makamında oturmuş olan Bostanzâde Mehmed Efendi'ye ait bu manzum fetva toplam 64 beyitten müteşekkildir (Açıkgöz, 1999, s. 34; Eliaçık, 2020, s. 1444). Türünün en güzel örneklerinden biri olan Bostanzâde'nin bu eseri, aruzun *feilâtün mefâilün feilün* kalıbında yazılmış ve "Cevap" başlığı altında beş bölümden oluşmuştur. Şeyhülislam Bostanzâde söz konusu fetvada, kahvenin niçin haram olmadığını ve sağlığa faydalarını aklî deliller ile anlatmıştır. Onun kahve hakkındaki bu manzum fetvası, o dönemde (XVI. yüzyılda), kahve tiryakilerini ve kahvehane sahiplerini rahatlatmış dolayısıyla Osmanlı toplumunda kahveye olan rağbet bu fetva ile kuşkusuz artmıştır.

Bu çalışmanın konusu olan Manzum Kahve Fetvası da şekil ve muhteva olarak Bostanzâde'nin kaleme aldığı fetvaya benzemektedir. Daha önce herhangi bir ilmi çalışmaya konu olmayan Manzum Kahve Fetvası, manzum fetva türünün önemli bir örneği sayılabilir.

3. Manzum Kahve Fetvası'nın Yer Aldığı Yazma Hakkında

Bu makaleye konu olan Manzum Kahve Fetvası, *Tuhfetü'l-mülûk* adlı mensur bir yazma eserin sonunda yer almaktadır. Söz konusu yazma eser, Birmingham

Eliaçık, M. (2021). Ebussuud Efendi'nin manzum fetvâları II: düzeltme ve eklemeler. *Akademik Açık. 1* (1), 183-196. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2016285>

Üniversitesi Ortadoğu Yazmaları Mingana Koleksiyonu'nda "Islamic Arabic 1245" numarada kayıtlıdır.¹⁰ Kahve hakkında kaleme alınmış manzume, yazma eserin [29a] ile [31a] sayfaları arasında yer almaktadır. Yazma eserin nüsha tavsifi şöyledir:

Yazma eserin cildi mukavva olup ön ve arka kapağı mavi renkli ebru süsleme ile kaplıdır. Eserin alt kapağı ile üst kapağını birleştiren sırt kısım bordo renklidir. Sayfalar nohudi renkte olup herhangi bir çizgi ile bölünmüş değildir. Yazma eser 31 varaktan müteşekkildir ve her sayfada yazı için 19 satır kullanılmıştır. Yazmanın tamamı aynı yazı çeşidi –nesih kırması- ile kaleme alınmıştır. Eserin ilk sayfasında "Bu kitâb Tuhfetü'l-mülûk tesmiye olunur. Tevhîd-i şerîfün faziletin beyân ider." ve [1b] sayfasında kırmızı mürekkep ile "Tuhfetü'l-mülûk" yazmaktadır. Eserde istinsah tarihine ve müstensih adına rastlanılmamıştır. Yazma eser şöyle başlamaktadır:

"Elhamdü'llâhi Rabbi'l-âlemin ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ seyyidinâ Muhammedin..." [1b]

Şöyle nihayete ermektedir:

"Murâd tasannu' ve şî'r degildür. Ümmet-i Muhammed'e beyân-ı Hak'dur. Lafzına dahl iden itsün ki maksûdum medh degildür. Nef-i ümmet-i Muhammed'dür. Kefâ Bi'llâhi Şehiden" [31a]

Tuhfetü'l-mülûk, ilk sayfasındaki nottan da anlaşılacağı üzere Tevhîd-i Şerîfin faziletlerini anlatması hasebiyle bir faziletname örneğidir. Eserin [1b] sayfasında yazılanlara göre *Tuhfetü'l-mülûk*, Mevlânâ Muhyî'd-dîn olarak tanınan (Ahmed bin Abdül-cebbâr el-Kayserî) adlı bir müellife aittir.

Manzum Kahve Fetvası ise yukarıda tavsifi yapılan yazma eserin son beş sayfasında yer almaktadır. Manzum fetvanın *Tuhfetü'l-mülûk* ile konu bakımından hiçbir ilgisi bulunmamakla birlikte, yazma eserin tamamında kullanılan yazı karakterinden hareketle, iki eserin aynı müstensih tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

4. Manzum Kahve Fetvası'nın Şekil ve Muhteva Bakımından İncelenmesi

4.1. Şekil Özellikleri

Manzum Kahve Fetvası, mesnevi nazım şekli ile kaleme alınmıştır. Eser, beş bölümden ve 65 beyitten müteşekkildir. Fetvanın "Su'âl-i Berâ-yı Kahve" başlıklı birinci bölümü iki Farsça beyitten oluşmaktadır. Metnin ikinci bölümü "Cevâb-ı bâ-savâb li'l-âzîzi'l-mûmâ-ileyh" başlığını taşımakta olup bu bölümde bir önceki bölümde sorulan Farsça sorular yine Farsça olarak cevaplandırılmıştır. Söz konusu bölüm ise dört beyitten oluşmaktadır. Manzumenin üçüncü bölümü "Tafdîl-i cevâb-ı

¹⁰ Yazma eser için bkz. <http://epapers.bham.ac.uk/125/index2.html>

bâ-savâb-ı azîzü'l-merkûm” başlığını taşımaktadır ve Türkçe kaleme alınan bu bölüm dokuz beyitten meydana gelmektedir. Manzum Kahve Fetvası’nın dördüncü bölümü, *فى بيان اجتهاد* şeklinde bir Arapça başlığa sahiptir. Bu bölüm 11 beyitten oluşmaktadır. Metnin son bölümü yine *فى بيان اجتهاد* şeklinde yine Arapça bir başlığa sahiptir. Bu, eserin en geniş bölümü olup 39 beyitten oluşmaktadır. Manzum Kahve Fetvası’nda bazı beyitlerin ve mısraların Arapça yazıldığı, bunun yanında Kur’an-ı Kerim’den iktibasların da yapıldığı görülmektedir.

Manzum Kahve Fetvası’nda, Farsça ve Arapça kısımlar da dahil, aruzun “*fâilâtün fâilâtün fâilün*” kalıbı kullanılmıştır. Metnin sonunda, muhtemelen kahve fetvasını kaleme alan müellife ait, kısa bir mensur bölüm de yer almaktadır.

4.2. Muhteva Özellikleri

Manzum Kahve Fetvası, Osmanlı’da verilen klasik fetvalar gibi başlamaktadır. Müsteftî, yani fetva isteyen kişi, kahvenin haram olup olmadığına dair soruyu, Farsça iki beyit ile sormaktadır. Bu bölümden anlaşıldığı üzere, fetvanın istendiği dönemde kahvenin haram ya da helal olduğu noktasında bir ihtilaf söz konusudur. Çünkü metnin ikinci beytinde, kahveye bazılarının haram bazılarının ise helal dediği; bunun halk arasında müşkül bir duruma sebebiyet verdiği aktarılmaktadır.

Manzum Kahve Fetvası’nın bu bölümünde, soruya muhatap olan kişinin makamı hakkında kesin bir bilgi yer almamaktadır. Osmanlı’da fetvalar, genellikle müftü ya da şeyhülislamlardan istenmiş ve bu durum fetvayı isteyen tarafından ilk beyitte belirtilmiştir. Buna Şeyhülislam Bahâî Efendi’ye sorulan bir fetva örnek gösterilebilir:

Hâtemü’l-müctehidîn hazret-i Şeyhü’l-İslâm

Ki ser-â-pâ heme ‘ilm ü hüner ü fazl u kemâl (Eliaçık, 2011, s. 128)

Ancak çalışmamızın konusu olan kahve manzumesinde, fetvanın bir müftüye yahut şeyhülislama sorulduğuna dair kesinlik yoktur. Dolayısıyla söz konusu manzum fetvanın dönemin müftü ya da şeyhülislam gibi makamlarda oturmayan bir din adamına - bir tarikat şeyhine- sorulmuş olma ihtimali de vardır.

Osmanlı manzum fetva geleneğinde olduğu gibi bu metinde de nazmen sorulan fetva yine nazmen cevaplandırılmıştır. Manzumenin ikinci bölümü, kahve hakkında sorulan fetvanın cevabını ihtiva etmektedir. Bu bölümde, kahvenin, pis (murdar) ve sarhoşluk veren bir içecek olmadığı; dolayısıyla fetva sahibi kişi tarafından helal

¹¹ “Usul kitaplarında şöyle [geçmektedir]: Eşya nassa muhalif olmadığı sürece mubahtır.”

¹² “Kahve içmek istemeyen kişinin beyan ettiği sebebe istinaden verilen hüküm.”

kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada müellif, kahve konusuna fikhî açıdan yaklaşarak haramın “li-aynihi” ve “li-gayrihi” olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmektedir.¹³

Manzum Kahve Fetvası’nın üçüncü bölümünde, daha önceki bölümde anlatılan konu detaylandırılmaktadır. Yukarıdaki bölümlerde kahve hakkında bazı ulemanın haram bazısının helal dediği belirtilmiştir. Bu bölümde ise doğru cevabın tercih edilişi yani kahvenin neden helal kabul edilmesi gerektiği sebepleri ile birlikte açıklanmaktadır. Kahvenin haram yahut helal olduğuna dair hüküm vermek için acele etmemek, bu konuda akl-ı selim davranmak gerektiği vurgulanmaktadır. Kahvenin ortaya çıktıktan sonra namının her yere yayıldığı, kara yüzlü olmasına rağmen aydan ve güneşten daha şöhretli olduğu ifade edilmektedir. Bu bölümde yine kahvenin Hz. Peygamber döneminde henüz tanınmadığı ve içilmediği için onun hakkında bir hükmün de olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca daha sonraki dönemlerde yaşayan ulema tarafından da kahve hakkında herhangi bir içtihadin oluşturulmadığı söylenmektedir. Ancak bu noktadan sonra müellif, kahve konusunda yukarıda verdiği hükmü detaylandırmaktadır. Buna göre, eşyanın nassa muhalif olmadığı, hubs (pislik, murdarlık) ve şer ihtiva etmediği sürece bütün mezheplerde mubah sayıldığını belirtmiştir.

Manzum Kahve Fetvası’nın dördüncü bölümünde usul kitaplarında yer alan bir kaide üzerinde durularak yukarıda bahsedilen mubahlık durumu daha tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu kaideye göre nassa aykırı olmayan şeyler mubahtır. Bunun yanında kahvenin “habis” olmadığı ve sarhoşluk vermediği için “müskirat”tan (sarhoşluk veren içecekler) sayılamayacağı tekraren ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu değerlendirmelerden hareketle kahvenin helal olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu bölümün devamında, kahvenin “bidat” (sonradan türeyen şey) olması ile ilgili de bir açıklama vardır. Müellife göre kahve “bidat” olabilir. Ancak müstehap (İşlam dininne göre makul olan şey) kabul edilen bir “bidat”tır. Müellif bu hükme kaynak olarak da şeyhüş-şüyûh Abdüsselâm’ın görüşlerini göstermektedir. Ayrıca müellif, kahvenin gerek insan sağlığına faydalı bir içecek olduğu için gerekse ibadet yapmayı kolaylaştırdığı için müstehap kabul edildiğini belirtmektedir. Buna göre kahvenin, öncelikle uykuyu giderdiği için teheccüd namazı kılmak ve kitap okumak isteyenlere faydalı olacağını ifade etmiştir. Akabinde kahvenin sağlık açısından faydaları sıralanmaktadır. Buna göre; kahve kalbi ferahlatır, halsizliği alır, misafire

¹³ Bir şeyin ya da fiilin “li-aynihi” haram kabul edilmesi, o şeyin ya da fiilin bizatihi kendisinin haram olmasından dolaydır. Mesela, şarap içmek, hırsızlık, zina yapmak gibi. Bir şeyin ya da fiilin “li-gayrihi” haram olması, kendinden ötürü değil de dıştaki bir sebep veya durumdan dolaydır. Mesela, cuma namazı vaktinde alışveriş, başkasının mülkünde izinsiz namaz kılmak gibi. (Koca, 1997, s. 101)

ikram edildiğinde yalnızlığı, sıkıntıyı giderir. Bunların yanında kahvenin, çekirdekleri ile birlikte tüketilirse dinlendirici özelliğe sahip bir içecek olduğu da belirtilmiştir.

Manzum Kahve Fetvası'nın beşinci ve son bölümünde yine Arapça bir başlık kullanılmıştır. Söz konusu başlıktan da anlaşılacağı üzere bu bölümde kahve hakkında verilen olumsuz bir içtihadı hükümden bahsedilmektedir. Olumsuz hüküm verilirken fetva metninin ikinci bölümünde geçen "li-gayrihi" ibaresi dikkate alınmaktadır. Buna göre kahve içmenin hangi şartlarda haram olacağı üzerinde durulmuştur. Bir önceki bölümde bahsedilen bidat meselesine de geri dönülerek bidat sayılan bir eşyanın veya fiilin haram bir işe sebebiyet vermesi durumunda müstehap olmayacağı ifade edilmektedir. Dolayısıyla kahvenin de kahvehanelerde içilmesi, haram bazı fiillere sebep olabileceği için müstehap kabul edilmediği belirtilmiştir. Böyle bir içtihadın oluşmasında, kahvehanelerde oyun (kumar) oynanması, eğlencelerin düzenlenmesi ve faydasız işler ile vakit geçirilmesi etkili olmuştur. Bu yüzden Manzum Kahve Fetvası'nın bu bölümünde, kahvenin "fisk"¹⁴ a sebebiyet verdiği için kahvehanelerde içilmesinin müstehap sayılmayacağı belirtilmiştir. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin verdiği fetvada kahve için "fasıkların içeceği"¹⁵ demesinin böyle bir hükmün içtihat haline gelmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Manzum kahve fetvasının bu bölümünde, kahvehaneler hakkında çarpıcı tespitler yer almaktadır. Bunlardan birisi, kahvehanelerde saki olarak "emred oğlan(lar)ın" (sakalı ve bıyığı çıkmamış delikanlı) bulunmasıdır. Fetva veren kişiye göre kahvehanelerde "emred oğlan"ın bulunması kahveyi müstehap bir bidat olmaktan çıkarmaktadır. Kahvehanedeki sakiye şehvet ile bakmak, o mahalde içilen kahvenin haram sayılmasına sebep olmaktadır. Manzum Kahve Fetvası'nı yazan müellif, bu konuda yani kahvehanelerdeki ahlaksızlıklar ile ilgili sert eleştirilere yer vermektedir. Sakileri görmek için kahvehanelere giden kişilerin aşağılık, bayağı, değersiz insanlar olduğunu ve dolayısıyla bu mekânlarda içilen kahvenin de haram sayıldığını vurgulamaktadır.

Kahvenin haram olması konusunda ileri sürülen sebeplerden biri de kahvehane ehlinin giybet yapması, müslümanları çekiştirmesi ve onların namusunu ayaklar altına almasıdır. Bundan dolayı maznumenin bu bölümünde kahvehane ehli, yukarıda da belirtildiği üzere, sefih, aşağılık, değersiz bir insan topluluğu olarak nitelendirilmektedir. Yine bu bölümdeki ifadelerle göre kahvehane ehli, yaptıkları dedikodular ile müslümanların ırzına ve namusuna zarar veren, onları rencide eden bir topluluk hüviyetindedir. Kahvehaneye gelen insanların bazılarının esrarkeş, bazılarının ayyaş olduğu da belirtilmektedir.

¹⁴ Fisk, "hak yoldan çıkıp her türlü günâhu işlemeyi huy hâline getirme, sefâhata dalma, fenâlık, ahlâksızlık" manalarına gelmektedir. <http://lugatim.com/s/f%C4%B1sk>

¹⁵ Söz konusu fetva için bkz. Düzenli, a.g.e., s.129.

Manzum Kahve Fetvası'nın bu bölümünde müellif, kahvehaneleri sarhoş insanlar üzerinden eleştirilmeye devam etmektedir. Müellife göre bir kafirin yemek ya da içecek artığı dinen murdar (pis) kabul edilmemektedir. Ancak sarhoş bir kişinin artığı murdar kabul edilmektedir. Müellif, bu tür artıkların insan vücuduna zarar verebileceğini ve hastalıklara sebep olabileceğini belirtmektedir. Bu görüşlerine de Osmanlı dönemi âlimlerinden Fenârî'yi ve Meşârik adlı eseri dayanak olarak göstermektedir.

Müellif, kahvecilerin verilen bütün nasihatlere kulak asmayarak bol bol kahve sattıklarını ifade etmektedir. Kahvehane ehlinin de, Kur'an-ı Kerim'de (Bakara 2/195) geçen uyarıya ve kahvehanenin sebep olduğu bütün zararlara rağmen kendilerini tehlikeye attıklarını vurgulanmaktadır. Manzum Kahve Fetvası'nın bu bölümünde okuyucuya kahvehane konusunda nasihat de verilmektedir. Buna göre insanın fitneye rıza göstermemesi, hastalıklı şeylere rağbet etmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Kahvehanelerin fışk yuvası, buralarda harcanan paranın da israf edildiği belirtilmekte ve Kur'an-ı Kerim'deki (A'râf 7/31) "lâ-tüsrifü" ibaresi iktibas edilerek israfın haram olduğu vurgulanmaktadır.

Hasılı, Manzum Kahve Fetvası'nın sonunda kahvenin kahvehanelerde fasıkların, sahoşların, esrarkeşlerin ve edepsizlerin bulunduğu bir ortamda içilmesinin dinen haram olduğu belirtilmektedir. Manzumenin son beytinde, kahvenin kahvehanelerde, yukarıda belirtilen şartlarda içilmesi durumunda haram olacağı ve bu hükmün de "Sivâsî" tarafından yazıldığı ifade edilmektedir.

Manzum kahve fetvasının muhtevasından anlaşılacağı üzere Osmanlı'da kahve, bir içecek olarak haram kabul edilmemektedir. Bu, fetvanın ilk bölümünde sorulan soruya istinaden ikinci bölümden açıkça anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı uleması, toplumsal bir mekân olan kahvehanelere olumlu bir bakış geliştirmemiş aksine bu mekânların toplum ahlakını bozduğuna hükmetmiş ve zaman zaman kapatılmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla bu makaleye konu olan Manzum Kahve Fetvası'nda da kahveden ziyade kahvehaneler hedefe konularak sert bir şekilde eleştirilmiştir.

5. Manzum Kahve Fetvası'nın Müellifi Hakkında

Bu makaleye konu olan Manzum Kahve Fetvası'nın kim tarafından kaleme alındığı kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak bu konuda bir değerlendirme yapmak gerekirse şunlar söylenebilir:

Manzumenin tamamına bakıldığında muhtevanın tek bir fetvadan oluşmadığı yani kahvenin helal veya haram olması noktasında metinde iki farklı görüşe yer verildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak Manzum Kahve Fetvası'nda, görüş bildiren birden fazla isim zikredilmiştir. Metinde ilk olarak Fenârî nisbesi aşağıdaki beyitlerde geçtiği görülmektedir:

“Su'r-ı kâfir pâk ser-hoşun velî

Artuğı murdârdur anla di belî
 Bu sözi yazar Fenârî ey amû
 Cüst ü cû ile bulam dirsen kamu
 Böyle merzâ su'rını dimiş hakîm
 Sâridür kılur ten ü cânı sakîm” [29a]

Yukarıdaki beyitlerde müellif, dinî bir konuda –kafirin artuğının helal, sarhoşunkinin ise haram olduğu hakkında- verdiği hükme Fenârî’yi tanık göstermektedir. Dolayısıyla Fenârî’nin (muhtemelen 15. yüzyılda yaşamış olan âlim Molla Fenârî) bu metnin müellifi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Manzum Kahve Fetvası’nda geçen diğer nisbe ise “Sivâsî”dir. Metinde Sivâsî nisbesi son beyitte şöyle zikredilmiştir:

“Kahvelerde içilen olur harâm
 Kahveciler satduğı mislü’l–müdâm
 Zıkr olan kişilere şâmildür ol
 Bunda reyb itmez şu kim kâmildür ol
 Böyle içsen kahveyi olur harâm
 Bunı Sivâsî yazupdur ve’s-selâm” [31a]

“Sivâsî” nisbesi, bu metnin müellifi konusunda üç önemli şahsiyeti aklı getirmektedir. Bunlardan ilki Halvetiliğin Şemsiyye kolunun kurucusu meşhur mutasavvıf Şemseddin-i Sivâsî’dir. XVI. yüzyılda yaşayan Şemseddin-i Sivâsî (M. 1520-1597), Zile’de doğduğu için “ez-Zilî” ve hayatının büyük bir kısmını Sivas’ta geçirdiği için de “es-Sivâsî” nisbeleri ile bilinir (Doğan, 2021, s. 42). Kaynaklarda Şemseddin-i Sivâsî’nin gençlik yıllarında, henüz postnişin olmadan önce, kısa bir dönem İstanbul’da medrese hocalığı yaptığı belirtilmektedir.¹⁶ Ancak kaynaklarda Sivâsî’nin herhangi bir konuda, özellikle kahve konusunda fetva verdiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Şemseddin-i Sivâsî’nin hayatının geçtiği çevre ve İstanbul’da ulema olarak devlet görevinde kaldığı süre göz önünde tutulursa kahve gibi konularda fetva verme ihtimali oldukça zayıf görünmektedir. Ayrıca Şemseddin-i Sivâsî, şiirlerinde “Sivâsî” yerine “Şemsi” mahlasını kullanmıştır.

¹⁶ Şemseddin Sivâsî’nin hayatı hakkında bkz. Çınar, F. (2022). *Şemseddîn-i Sivâsî ve tasavvufî görüşleri*. (Tez no: 714172) [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>; Süer, F. R. (2015). *Şemseddîn Sivâsî divânı (İnceleme-Metin)*. (Tez No: 415798) [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>

Manzum Kahve Fetvası'nda geçen "Sivâsî" nisbesinin, müellif olarak akla getirdiği ikinci isim ise Abdülmecid-i Sivâsî'dir. Abdülmecid-i Sivâsî (M. 1563-1639), amcası Şemseddin-i Sivâsî gibi Halvetiliğin Şemsiyye kolunun postnişini olmuş ancak ömrünün büyük bir bölümünü İstanbul'da vaizlik yaparak geçirmiştir. Abdülmecid-i Sivâsî, tarikatın İstanbul'da tanınarak genişlemesini sağlamıştır. Sivâsî, özellikle Kadızadeliler ile girdiği fikhî çatışmalar ile tanınmış bir mutasavvıf ve din âlimidir. Onun, Kadızadeliler'in çeşitli konularda verdiği fetvalara karşı muhalif bir tutum sergilediği bilinmektedir. Bu bağlamda Abdülmecid-i Sivâsî'nin kahve hakkında fetva verdiği de kaynaklarda geçmektedir (Akpınar, 2009, s. 129-131; Gündoğdu, 2010, s. 197; Çavuşoğlu, 2001, s.100). Dolayısıyla Abdülmecid-i Sivâsî'nin, Manzum Kahve Fetvası'nda "Sivâsî" nisbesiyle geçen kişi ya da manzumenin bizzat müellifi olma ihtimali vardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Abdülmecid-i Sivâsî de amcası Şemseddin-i Sivâsî gibi "Sivâsî" mahlasını kullanmamıştır.

Manzum Kahve Fetvası'nı kaleme alma ihtimali olan diğer bir kişi Abdülehad Nûrî-i Sivâsî'dir. Abdülehad Nûrî-i Sivâsî (M. 1595-1651) de yukarıda bahsedilen diğer Sivâsîler gibi Halvetiliğin Şemsiyye kolunun şeyhliğini yapmıştır. Abdülmecid-i Sivâsî'nin şeyh olduğu dönemde başlayan Kadızadeliler-Sivâsîler çatışması onun döneminde de devam etmiştir. Söz konusu tartışmanın taraflarından biri olan Abdülehad Nûrî-i Sivâsî'nin kahvenin caiz olduğuna dair görüşleri olmakla birlikte kendisi de bizzat kahve içmiş ve ikram etmiştir (Baz, 2004, s. 56). Dolayısıyla Abdülehad Nûrî-i Sivâsî'nin de, Manzum Kahve Fetvası'nda "Sivâsî" nisbesiyle geçen kişi ya da manzumenin bizzat müellifi olma ihtimali vardır. Ancak Abdülehad Nûrî-i Sivâsî de şiirlerinde yukarıda bahsedilen isimler gibi "Sivâsî" mahlasını kullanmamıştır.

Hülasa, Manzum Kahve Fetvası'nın son beytinde geçen "Sivâsî" nisbesinin kime ait olduğu konusunda kesin bir yargıya varılamamaktadır. Aynı zamanda bu kişinin metnin müellifi olup olmadığı da kesin değildir. Söz konusu nisbenin, daha önce kahve hakkında fetva vermiş birine ait olma ihtimali vardır. Dolayısıyla fetvaya dayanak gösterilmek amacıyla bu metinde kullanılmış olabilir.

Sonuç

Bu makalede, kahve hakkında yazılmış bir manzum fetva örneği incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda şu sonuçlara varılmıştır:

Manzum Kahve Fetvası, *Tuhfetü'l-mülûk* adlı bir yazma eserin sonunda yer almaktadır. Birmingham Üniversitesi Ortadoğu Yazmaları Mingana Koleksiyonu'nda, 1245 numarada kayıtlı olan yazma eserin müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

Manzum Kahve Fetvası beş bölüm ve 65 beyitten oluşmaktadır. Fetvanın soru ve cevap bölümleri yani ilk iki bölümü Farsça, diğer üç bölümü ise Türkçe kaleme alınmıştır. Ayrıca manzumede Arapça başlıklar da kullanılmıştır.

Manzum Kahve Fetvası'nın ilk bölümünde müstefti, kahvenin haram olup olmadığını sormuş, fetva sahibi de ikinci bölümde bu soruya cevaben kahvenin haram olmadığını belirtmiştir. Öncelikle kahve konusunda içtihadî bir hükmün olmadığından ve bunun yanında kahvenin insan sağlığına faydasından dolayı helal olduğu vurgulanmıştır. Ancak fetvanın diğer bölümlerinde, kahvenin hangi şartlarda haram yahut helal olduğu tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre kahve, kahvehanelerde içilip dinen haram fiiller eşliğinde tüketilirse helal olmaktan çıkıp haram sayılmıştır.

Manzum Kahve Fetvası'na göre kahvehaneler, fasıkların, müptezellerin, sahoşların, esrarkeşlerin, oyun (kumar) oynayan eğlence ve şehvet düşkün insanların zamanlarını geçirdikleri mekânlardır. Bu yüzden kahvehanelerde zaman geçirmek Osmanlı uleması tarafından dinen sakıncalı görülmüştür. Dolayısıyla Manzum Kahve Fetvası'nda da kahvehanelerde içilen kahvenin haram sayıldığı vurgulanmaktadır. Söz konusu manzum fetva, Osmanlı ulemasının kahveden ziyade kahvehanelere karşı geliştirdiği olumsuz tavrı ortaya koyan önemli bir belge niteliğindedir.

Manzum Kahve Fetvası'nın müellifi kesin olarak tespit edilememiştir. Manzumenin son beytinde geçen "Sivâsî" nibesinin bu metnin müellifine mi yoksa daha önce kahve hakkında fetva vermiş bir şahsiyete mi ait olduğu tartışmalıdır. Söz konusu nisbenin metnin müellifine ait olduğu varsayılır ise Manzum Kahve Fetvası'nın Sivâsî ailesinden Abdülmecid-i Sivâsî ya da Abdülehad Nûrî-i Sivâsî tarafından kaleme alınmış olabileceği ihtimal dahilindedir.

Son olarak bu makalede ele alınan Manzum Kahve Fetvası'nın, şekil ve muhteva açısından, Osmanlı'daki manzum fetva geleneğine uygun bir örnek olduğunu belirtmek gerekmektedir.

6. Metin

Su'âl-i Berâ-yı Kahve

1. Reh-nümâ-yı ümmetân-ı Muştâfâ
Der-ḥayâl-i kahve-fermâ yek nevâ¹⁷
2. Ba'zı güyendeş helâl diğêr ḥarâm
Müşkil-üfted zîn sülḥan beyne'l-'avâm¹⁸

Cevâb-ı bâ-şavâb li'l-'azîzi'l-mümâ-ileyh

3. Goften-i îşân revâ-bûden revâst
V'anki güyed nâ-revâ ân hem be-câst¹⁹
4. Ez-berâ-yı in helâl güyem ki ân
Ez-ḥabiş bî-hem neşod sekri der-ân²⁰
5. Der-uşûl dü kısım bâşed ḥarâm
Yek li-'aynih yek li-'gayrih ey hümâm²¹
6. Ger helâlî mî keşed süy-ı ḥarâm
Ân ḥarâ mest ez berâ-yı in ḥarâm²²

Tafđîl-i cevâb-ı bâ-şavâb-ı 'azîzü'l-merķûm

7. Kahveye kimi helâl dir kim ḥarâm
Fî hüme'l-ķavli mâ ķâlet Ḥazâm²³

¹⁷ “(Ey) Mustafa ümmetlerinin yol göstericisi/kılavuzu! Kahve düşüncesinde, (yani kahve hakkında söylenenlerde) bir eşitlik (?) (tekdüzelik) var.”

¹⁸ “Bazısı (kahvenin) helal, bazısı haram olduğunu söylüyor. Bu sözden dolayı insanlar arasında müşkül bir durum oluştu.”

¹⁹ Onların (hüküm verenlerin) buna (kahveye) münasip (helal) demeleri uygundur. (Ancak) uygun değil derler ise de yine yerindedir.”

²⁰ “Ona (kahveye) helal dememin sebebi şudur ki o, hem habis (pis, murdar) değildir hem de sarhoşluk vermez.”

²¹ “Ey himmetli kişi! Usulde haram iki kısım; biri li-aynihi, diğeri li-gayrihi.”

²² Eğer bir helal, harama yaklaşırsa (haram yönüne çekilirse) haram olur. Bunun için (kahve) de haram olur.”

²³ “Hazâm'ın sözü; iyice düşün, acele etmeden karar ver.”

8. İki de sözdür ammā der-maḥal
Yoklamadın eyleme kaçā ‘acel
9. Şadr-ı bedr-i rāfi-i miġ ü zulem
Başduġından şoñra ‘uqbāya kadem
10. Zāhir oldu kahve buldı iştihār
Toldı anuñla kamu dār u diyār
11. Bir kara yüz bün iken ḥilḳati
Buldı mihr ü mehden artık şöhreti
12. Ḥill ü ḥürmet var diyü anda Resül
Nehy ü emr itmedi çün yoġıdı ol
13. Yazmadı eslāf u ehl-i ictihād
Anuñiçün mes‘ele itme ‘inād
14. Lîk eşyāya dinür cümle mubāḥ
Cümle mezhebde budur emr-i şalāḥ
15. Naşş añā itmezse ta‘rîzi eger
Yoġısa şânında anuñ ḥubş u şer

Fî kütübi'l-uşul: El-eşyā'u 'alā-ibāḥatihā mā-lem-yu'arızuhā naşşun naşş²⁴

16. Çün ḥabîş nevi degildür kahve bil
Müskirātdan da degildür añlagil
17. Bu ikiden olmayan olur ḥelāl
Yok durur bu sözde aşlā ḳîl ü ḳāl
18. Añā dinürse eger bid'āt durur
Diyeyin aşlını ne ḥikmet dürür
19. Ḥazret-i Şeyḫü'ş-şüyüh 'Abdü's-selām
Bid'ati beş kısma itdi intizām

²⁴ “Usul kitaplarında (şöyle geçer): Nassa muhalif olmadığı takdirde eşya mubahtır.”

20. Müstaḥab durur didi bir bid'ati
ḥalkdan nehy itmedi bu 'illeti
21. Ger sebab ola şalāḥa müstaḥab
Ġayrıya cā'iz degil ey ḥoş edeb
22. Ķahvede vardur nice ḥaşlet şehā
Bid'at iken müstaḥab dinse revā
23. Giceler bīdār ider iĉenleri
Ķaldurur vaqt-i seḥer göĉenleri
24. Ķıldurur nice teheccüdler daḥı
BaĶdurur seni kitāba iy aḥī
25. Ķalbi tefrīḥ eyleyüp za'fı keser
Zayfa ĉün virilse vahşet def ider
26. Ķahve bünle ĉün iĉilse iy hümām
Rāḥ-ı rāḥatdur aña dinmez ḥarām
- Fī-beyāni ictihādī'letī yükrehu şürbi'l-ķahve bi-sebebihā sebebihā²⁵**
27. Olsa ķahve bir ḥarām işe sebab
Olmaz ol bid'at enāma müstaḥab
28. Böyle bid'at ĉün ḍalālet dir Resül
'Āķıl olan bu sözi eyler ķabül
29. Ķahvelerde iĉilen ķahve müdām
Fışk olur iĉenlere olur ḥarām
30. Lehv ü lu'ba bā'iş ü bādī olur
İĉen anı fışk münķādı olur
31. Müsteḥab bid'at dinilmez o zamān
Emred oĝlan olsa sākī iy civān

²⁵ "Ķahve iĉmekten iĝrenen (hoşlanmayan) kişinin beyan ettiĝi sebebe istinaden verilen iĉtiḥadın açıklanması."

32. Şehvete eylemek medd-i nazar
Nefse virür şür u şer rûha keder
33. Dir viren zemzemle ahvem sakiya
azz ider ger oqlan aa aiya
34. Men yeqlul zemzem buzaku'l-emredi
Zevukhu ke'n-nakiine bi'l-yedi²⁶
35. Bir niesi cilm ü deni vü bi-'aql
ahve igdisi le'im ü mübtezel
36. ahvenüniün olur mesned-niin
Birbirin zemm eyler ol bi'se'l-arin
37. 'Ar u namin hedm idüp saliklerüñ
Kesr iderler 'ırzını müslimlerüñ
38. Dide vü dendnıla bir ehl-i ıl
Sade-dil mü'minleri eyler acil
39. Kesr-i 'ırz-ı müslim itmek od aram
ahvelerde aa mübtela hep 'avam
40. ahveye varmayana dirler fuzül
Her varan amaq sefi ü bi-'uul
41. Hezm ü amz ü lezm ü ıybetden müdam
ali olmaz bir dem ol avm-i li'am
42. 'ilm ü um ire geinür feylesof
Nie ma'tüh u sefiden bi'-vuuf
43. Kimi baras behve (?) kimi [ü] cüzam
Kimisi bengi kimisi mest-i müdam

²⁶ “Kahve için kim genç (bıyığı ve sakalı olmayan) oqlanların salyası misali zemzem gibidir derse onun böyle zevk alması, eliyle nikhlanması gibidir.”

44. Su'r-ı kâfir pāk ser-ḥoşuñ velī
Artuğı murdārdur aña di belī
45. Bu sözi yazar Fenārī ey 'amū
Cüst ü cū ile bulam dirseñ kamu
46. Böyle merzā su'rını dimiş ḥakīm
Sāridür kıılır ten ü cāmı saķīm
47. Kim Buḥārī vü Meşārık şerḥleri
Yazmış anuñcün nice diķķatleri
48. Her birin yaķın idüp kıılmış 'ayān
Raḥmet-i Ḥaķ ber-revān-şān cāvidān
49. Merḥabādan ulaşur dirler kimi
Hem nefesden su'rdan ey ādemī
50. Bir marizūñ şevbini hem şaḥīḥ
Ulaşur aña maraź olur cerīḥ
51. Nehy iderler anı şarrāfān-ı kār
Bu maķūle işden ey faḥr-i kibār
52. Ḳahveciler tıtmaz ol nuşḥa kıulak
Telve kııldı nicesin kıulak çolaķ (?)
53. İçer andan bir nice sālim mizāc
Olur az vaķt içre muḥtāc-ı 'ilāc
54. 'Āleme rüşendur[ur] işbu cevāb
Buyurur Ḥaķ der-Kitāb-ı Müsteṭāb
- Velā tulķū bi-eydīküm ile't-tehlüketi*²⁷

²⁷ Bakara 2/195. Ayetin tamamı şöyledir: “Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.”
<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/202/195-ayet-tefsiri>

55. Çünkü nehy itdi ĥudâ Qur'an'ıla
Ne revâ 'ömrün geçe küfrânıla
56. Şür-ı merzâya neden t̄alib olup
'İllet-i cisme niçün râğb olup
57. Hürmetine bir dahı naşşı işit
ĥâtemünde nâfi' olur bir iş it
58. Var iken ehl ü 'ıyâlün ey faķır
Niçün isrâf idesin māl-ı keşir
59. Etmege muhtâc iken oğlanlaruñ
Saña 'ayşı lâzım iken anlaruñ
60. Kahve-ĥâne dâr-ı fişk iken neden
Ĥarcanursın aña niçe biñ şemen
61. Dimedi mi Ĥaķ saña "lâ t̄usrifü"²⁸
T̄utmamaķ emrin niçün ey t̄ünd-ĥü
62. Ĥâşılı kahve ĥarâmiçün sebeb
Olsa aña dir ĥarâm ehl-i edeb
63. Kahvelerde içilen olur ĥarâm
Kahveciler şatduğı mişlü'l-müdâm
64. Z̄ıkr olan kişilere şâmildür ol
Bunda reyb itmez şu kim kâmindür ol
65. Böyle içseñ kahveyi olur ĥarâm
Bunı Sîvâsî yazupdur ve's-selâm

Murâd taşannu' ve şir degildür. Ümmet-i Muĥammed'e beyân-ı ĥaķdur. Lafzına daĥl iden itsün ki maķşüdum medĥ degildür. Nef-i ümmet-i Muĥammed'dür. Kefâ bi'llâhi Şehiden.

²⁸ A'râf 7/31. Ayetin tamamı şöyledir: "Ey Âdemoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin; yiyin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmeyiz."
<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/A'r%C3%A2f-suresi/985/31-ayet-tefsiri>

Kaynakça

- Açıkğöz, N. (1999). *Kahvenâme*. Akçağ Yayınlar.
- Akpınar, M. R. (2009). *Kâdızâdeliler ve Sivâsiler arasındaki fikhî tartışmalar*. (Tez No: 240373) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Altınbilek, H. R. (2018). *Lügat-i Remzî*. (Birinci, Ali haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Arendok C. v. (1997). Kahve. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Bibliyografya Lugati*. Milli Eğitim Basımevi, C. 6, 95-101.
- Atar, F. (1995). Fetva. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 20, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva>
- Ayvazoğlu, B. (2019). *Kahveniz Nasıl Olsun? Türk Kahvesinin Kültür Tarihi*. Kapı Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı lügati misalli büyük Türkçe sözlük*. Bilnet Matbaacılık.
- Baz, İ. (2004). *Abdülehad Nuri-i Sivasi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufi görüşleri*. (Tez No: 141363) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Bostan, İ. (2001). Kahve. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahve>
- Çavuşoğlu, S. (2001). Kadızâdeliler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadizadeliler>
- Çelebioğlu, Â. (1998). Eski Türk edebiyatı araştırmaları. *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*. MEB Yayınları.
- Çınar, F. (2022). *Şemseddîn-i Sivâsi ve tasavvufi görüşleri*. (Tez no: 714172) [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Çukurlu, T. (2021). Kahvenâme şiiirlerine ek: Derviş Hilmî'nin kahve redifli şiiri. *Edebî Eleştiri Dergisi*, V(1), 233-243.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Türkiye Yayınevi, C. 3.
- Demir, E. (2011). Kahve-mistik bir lezzetin küresel bir tutkuya dönüşümünün kısa

- tarihçesi. Naskali, E. G. (ed.), *Türk Kahvesi Kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi. Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Türkiye Yayınevi.
- Doğan, O. (2021). *Şemseddîn-i Sivâsî'nin Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam adlı mesnevîsi (inceleme-tenkitli metin)*. (Tez No: 657545) [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Durmuş A. (2020). *Osmanlı'da dinî-diyasî bir yapılanma olarak kadızâdeliler hareketi*. (Tez No: 626926) [İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Düzdağ, E. (2012). *Kanunî devri şeyhülislâm Ebussud Efendi fetvaları*. Kapı Yayınları.
- Düzenli, P. (2007). *Osmanlı hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve fetvâları*. (Tez No: 211036) [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Eliaçık, M. (2011). Osmanlı'da manzum fetvâ geleneği. *Türkiyat Mecmuası*, 21 (2), 105-145. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/173026>
- Eliaçık, M. (2016). Ebussuud Efendi'nin manzum fetvaları. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 11 (15), 105-118. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9933>
- Eliaçık, M. (2017). Şeyhülislâm Hocazâde Muhammed Efendi'nin manzum fetvâları. *Tarih Okulu Dergisi*. 10 (XXXI), 71-82. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1119>
- Eliaçık, M. (2020). Bostanzade Muhammed Efendi'nin manzum kahve fetvası - tenkitli metin. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(4), 1442-1453. <http://dx.doi.org/10.7884/teke.5186>
- Eliaçık, M. (2021). Ebussuud Efendi'nin manzum fetvâları II: düzeltme ve eklemeler. *Akademik Açı*. 1 (1), 183-196. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2016285>
- Gündoğdu, C. (1997). *Abdülmeçid-i Sivasi hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri*. (Tez No: 63445) [Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Karagöz, F. G. (2020). 17. yüzyılda mühimme defterleri ve Ayntâb/Antep şer'îye sicilleri örneklerinde kahvehânelerin kapatılması ve tütün yasaklarının uygulanması. *Hacettepe HFD*, 10(2), 494-554. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://doi.org/10.32957/hacettepehfd.765820>

- Kâtip Çelebi. (1969). Kahve üzerine. (Rado, Şevket sad.). *Hayat Mecmuası*, 2 (11).
- Kâtip Çelebi. (1980). *Mizânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*. (Gökay, Orhan Şaik haz.). MEB Yayınları.
- Koca, F. (1997). Haram. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 26, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haram#2-fikih>
- Levend, A. S. (1972). Dinî edebiyatımızın başlıca ürünleri. *TDAY Belleten*, 20 (1), 35-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/509125>
- Odunkıran, F. & Alpaydın, B. (2013). Klasik Türk şiirinde mükeyyefiyat unsuru olarak kahve ve Hikâye-i İcad-ı Kahve-i Yemen. *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, III*, 43-80.
- Pakalın, M. Z. (1993). Fetva. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, C. I. (4. baskı, s, 615).
- Süer, F. R. (2015). *Şemseddîn Sivâsî dîvânı (İnceleme-Metin)*. (Tez No: 415798) [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Taştan, Y. K. (2009). Sufi şarabından kapitalist metaya kahvenin öyküsü. *Gazi Akademik Bakış*, 2(4), 53-86. Erişim tarihi: Haziran 12, 2002. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74000>
- Yalap, H. (2017). Klasik Türk edebiyatı ışığında edebiyat ve kültür tarihimizde kahve ve kahvehaneler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6(3), 1907-193.
- Yaşar, A. (2019). Kahvehane. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: Haziran 12, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahvehane>
- <http://epapers.bham.ac.uk/125/index2.html>
- <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- <http://lugatim.com/s/f%C4%B1sk>